

О. В. Ромашко

Металеві казани як один із хроноіндикаторів пам'яток скіфської культури

итання, які пов'язані з хронологічним визначенням археологічних комплексів, посідають одне з головних місць у сучасній історіографії не тільки скіфської, а й інших культур раннього залізного віку Євразії. Аналізуючи багатовимірний матеріал комплексів, дослідник виокремлює конкретне коло артефактів, за допомогою яких визначаються «вузькі» та «широкі» хронологічні межі створення/існування комплексу. Коло таких артефактів є доволі обмеженим, тому введення до переліку хроноіндикаторів нової категорії матеріальної культури завжди відкриває нові можливості та породжує низку критик та дискусій. Особливо це стосується хроноіндикаторів, за допомогою яких визначаються «вузькі» хронологічні межі комплексів. У цьому випадку, мова буде йти про категорію, яка завдяки своїм специфічним рисам може використовуватися у ролі допоміжного джерела для визначення «широких» хронологічних меж датування комплексів скіфської культури. Як зазначає більшість дослідників, скіфські металеві казани використовувались впродовж доволі тривалого часу, про що свідчать багаточисленні сліди ремонтувань [1, с. 43; 2, с. 150; 3, с. 77]. Хронологічна атрибуція того чи іншого типу казанів тісно пов'язана з загальними дискусіями щодо визначення часу створення комплексу, з якого він походить. Аналіз цих даних¹ дозволяє не тільки поділити серії казанів відповідно до періодизації скіфської культури, а й простежити динаміку окремих груп і типів цих виробів у просторово-часовому вимірі.

Це питання вже привертало увагу дослідників, насамперед М. А. Боковенка та Т. М. Кузнецової.

Спираючись на запропоновану ним типологію, М. А. Боковенко вважає, що кожен із виділених чотирьох типів казанів посідає у скіфській культурі певне просторово-часове положення, тобто може бути співставлений з існуючими етнокультурними угрупованнями Скіфії. Перший тип зафіксований на Північному Кавказі (Бештау) та на Нижньому Дону (хут. Терновий). З огляду на загальноприйняте датування бештаугорських та однотипових казанів Мінусинської котловини VIII—VII ст. до н. е. М. А. Боковенко відносить їх до початкового етапу формування скіфської культури. Другий тип казанів, на думку названого автора, сконцентровано у районах Подніпров'я та Кубані. Поодинокі знахідки відомі також в Румунії. З'являється цей тип посуду в V—IV ст. до н. е., домінує у IV ст. до н. е. Третій тип отримує розповсюдження у пам'ятках V—III ст. до н. е. Середнього Подніпров'я, Посулля, Середнього та Нижнього Подоння. Четвертий тип превалює у пам'ятках V—IV ст. до н. е. Середнього Подніпров'я та Східного Криму.

¹ Точки зору дослідників щодо датування скіфських комплексів з казанами наведені у дисертаційному дослідженні автора «Металеві казани скіфської культури (VII—III ст. до н. е.)». — К., 2015.

@ О. В. Ромашко, 2017

Одже, дослідник вважає, що типи, які він виділив, охоплюють різні ареали Північного Причорномор'я, які збігаються з локальними варіантами скіфської та споріднених з нею культурами. На його думку, виділені типи казанів віддзеркалюють реальні культурні типи цієї категорії речей [4, с. 262]. Казани типів I та II збігаються з територією меотських племен, типу III — з київською, посульською, воронезькою локальними групами, типу IV — зі степовою групою [5, с. 169–171].

Більш проста схема просторово-хронологічного розподілу скіфських казанів запропонована Т. М. Кузнєцовою. Згідно з нею, найбільш ранні вироби цього посуду з'являються в курганах Келермесу, які вона датує першою чвертю VI ст. до н. е. У Північному Причорномор'ї казани з'являються тільки у V ст. до н. е. У лісостеповому дніпровському Лівобережжі вони розповсюджені протягом початку V ст. до н. е. (к. 2 поблизу с. Аксютинці в уроч. Стайкін Верх; к. 2 з цього ж населеного пункту, досліджений у 1883–1885 рр. С. А. Мазаракі). У лісостеповому Правобережжі казани розповсюджені із середини V до середини IV ст. до н. е. (к. 12 могильника «Стеблівський»). У степовій зоні — із середини V до початку III ст. до н. е. (I Завадовський курган; Гробниці 1 та 2 Соболевої Могили; Центральна та Бокова гробниці к. Солоха; п. 2 к. 1 та п. 8 к. 4 поблизу с. Первомайка; п. 2 к. 6 поблизу м. Дніпрорудний; Південна та Східна гробниці Бердянського кургану; Двогорба Могила тощо) [6, с. 178–179, табл. 1/1–2].

Згідно з датуваннями залучених до аналізу пам'яток названими авторами, обидві просторово-хронологічні схеми розповсюдження казанів скіфської культури виглядають логічно та виважено. Але справа в тому, що використана цими дослідниками джерельна база навряд чи може вважатись достатньою для об'єктивного висвітлення питання. Зокрема, М. А. Боковенком враховано 48 казанів, а Т. М. Кузнєцовою — 49 казанів, які походять всього з 27 поховальних пам'яток. В запропонованій нами схемі до аналізу залучені дані щодо 93 казанів (що походять з досить надійно датованих комплексів), які репрезентують різні хронологічні періоди побутування скіфських пам'яток. У результаті склались більш широкі інформаційні умови для встановлення хронологічних меж окремих типів скіфських казанів та реальної динаміки їх розповсюдження в етнокультурних зонах Скіфії (рис. 1–4)¹.

Навіть без урахування даних про ознаки наявності казанів у пограбованих похованнях, кількісні та відсоткові підрахунки свідчать про те, що, з'явившись у архаїчний час, ця категорія матеріальної культури набуває максимального розповсюдження в осередку скіфських і скіфоїдних племен у IV–III ст. до н. е. (рис. 1–4). Звертає на себе увагу динаміка кількості казанів у різні періоди скіфської культури. Так до ранньоскіфського періоду належить 10,8 % казанів (10 екз.), до середньоскіфського — 17,2 % (16 екз.), до пізньоскіфського — 72,0 % (67 екз.). Як свідчить типологічний аналіз, казани пізньоскіфського періоду характеризуються і найбільшою морфологічною різноманітністю.

Серія ранньоскіфських казанів типологічно розподіляється у такий спосіб². Чотири казани репрезентують тип А/II/b (40 % казанів етапу); один — тип В/II/a (10 %); один — тип В/II/b (10 %); один — тип С/II/a (10 %); три — тип С/II/b (30 %). Тобто

¹ Ілюстрації містять графічні зображення опублікованих екземплярів казанів.

² Тут і далі використовується типологія, загальні принципи якої розкрито у статті О. В. Ромашко «Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів)» [7]. Серія казанів розподілена на три групи за способом розміщення ручок на корпусі посудини: група А — горизонтальні ручки, група В — горизонтальні та вертикальні ручки, група С — вертикальні ручки. У межах виділених груп виокремлено вісім типів: тип А/II/a — казани з горизонтальними ручками на круглому в плані закритому корпусі, тип А/II/b — казани з горизонтальними ручками на круглому у плані відкритому корпусі, тип В/II/a — казани з горизонтальними та вертикальними ручками на круглому в плані закритому корпусі, тип В/II/b — казани з горизонтальними та вертикальними ручками на круглому в плані відкритому корпусі, тип С/II/a — казани з вертикальними ручками на овалному в плані закритому корпусі, тип С/II/b — казани з вертикальними ручками на овалному в плані відкритому корпусі, тип С/II/a — казани з вертикальними ручками на круглому в плані закритому корпусі, тип С/II/b — казани з вертикальними ручками на круглому в плані відкритому корпусі [7].

		Казани групи А	
А/Л/а	А/Л/б	А/Л/а	А/Л/б
IV-III ст. до н. е.			
V ст. до н. е.			
VII-VI ст. до н. е.			

Рис. 1. Хронологія казанів групи А:

1 – с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. (Південна гребінь, к. Бердянський); 2 – аул Уляп в Адигейській автономній обл., РФ, кол. аул Уль Майкопського відділу Кубанської обл., РФ (ритуальний комплекс, к. 1); 3 – с. Велика Знамі'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (дромос, Бічна гребінь, к. Солоха); 4 – м. Дніпро, сел. Дослідне (яма-льох, к. Влизнюк-2); 5 – с. Мінівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 1, к. 2); 6 – с. Виноградівка та Владичень Богградського р-ну Одеської обл. (п. 1, к. 3, гр. «Мреснота Могила»); 7 – с. Микільське Нижньодніпровського р-ну, РМ (яма 1, к. 14); 8 – с. Микільське Нижньодніпровського р-ну, РМ (яма 1, п. 2, к. 15); 9 – с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 12, могильник «Стеблівський»); 10 – с. Кам'яна Балка Первомайського р-ну Миколаївської обл. (п. 2, к. 6); 11 – с. Кряжівка Пирятинського р-ну Полтавської обл. (к.); 12 – ст. Келереська Ілгінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 1/7В); 13 – м. Більськ Котельвського р-ну Полтавської обл. (Більське городище); 14 – с. Швайківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. (к.); 15 – с. Іване-Пусте Борщівського р-ну Тернопільської обл. (випадкова знахідка)

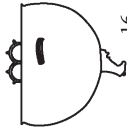
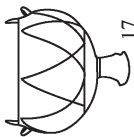
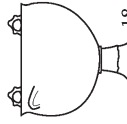
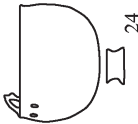
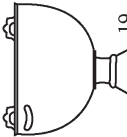
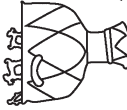
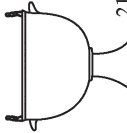
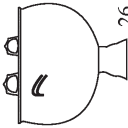
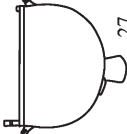
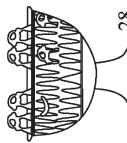
Казани групи В			
В/П/а	В/П/б	В/П/а	В/П/б
IV-III ст. до н. е.		 	
V ст. до н. е.			
VII-VI ст. до н. е.			

Рис. 2. Хронологія казанів групи В:

16 – с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. (Південна гребніця обл. Бердянський); 17 – с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Північна гребніця 1, к. Гайманова Могила); 18 – с. Долинське Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 3); 19 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (к. 10, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 20 – м. Білеськ Котелевського р-ну Полтавської обл. (к., могильник в уроч. Перещепине біля Білеського городища); 21 – с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл. (к. 1); 22 – с. Маслюгіно Острогожського р-ну Воронежської обл., РФ (к. 4); 23 – с. Тишки Лубенського р-ну Полтавської обл. (к.); 24 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (Дромос, Бчна гребніця, к. Солоха); 25 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 1, к. 9, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 26 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 1, к. 13); 27 – с. Мартоноша Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., кол. Єлісаветградський пов. Херсонської губ. (к. Мартошонський); 28 – ст. Келермеська Гаїнського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 3/Ш)

Казани групи С, відділ І	
С/Іа	С/Іб
IV-III ст. до н. е.	
V ст. до н. е.	
VI ст. н. е.	

Рис. 3. Хронологія казанів групи С (відділ І):

29 – с. Капітанівка Новомиргородського р-ну Кировградської обл., кол. Чигиринського пов. Київської губ. (к. 487); 30 – с. Іванків Бориспольського р-ну Київської обл. (п. 1, к. 6); 31 – м. Керч, АР Крим (к. Куль-Оба); 32 – м. Керч, АР Крим (к. Куль-Оба); 33 – с. Вовчанське Якимівського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 8); 34 – с. Іллінка (зараз з'єднане з с. Велика Знам'янка) Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 4); 35 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Центральна гробниця, камера 1, к. Чортомлик); 36 – с. Мала Лепетиха Великопетиського р-ну Херсонської обл. (п. 4, к. 10); 37 – с. Мала Лепетиха Великопетиського р-ну Херсонської обл. (п. 5, к. 10); 38 – с. Первомайівка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (п. 8, к. 4, гр. 2); 39 – с. Піски Баштанського р-ну Миколаївської обл. (п. 1, к. 9, гр. «Три Могили»); 40 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 2, к. 9, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 41 – с. Верхній Рогачик Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (п. 2, к. IX, гр. «Рогачицьке поле»); 42 – с. Новоолександрівка-Богачівка, АР Крим (п. 3, к. 5); 43 – с. Скельні Василівського р-ну Запорізької обл. (п. 4, к. 4); 44 – с. П'рицицьке Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Гробниця 2, к. Соболева Могила); 45 – м. Орджонікідзе Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 2, к. 4, гр. «Страшна Могила»); 46 – м. Апостолове Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., кол. с. Михайлове-Апостолове Херсонського пов. Херсонської губ. (к. Розкопана Могила); 47 – с. Богданівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Бокова гробниця, к. Товста Могила); 48 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Центральна гробниця, камера 5, к. Чортомлик); 49 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (Дромос, Бічна гробниця, к. Солоха); 50 – с. Старий Мерчик Валківського р-ну Харківської обл. (п. 1, к. 3); 51 – м. Мелітополь Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (Гробниця 1, к. Мелітопольський); 52 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 1, к. І, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 53 – с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. (п. 3, к. 38, гр. 2); 54 – сел. Приморське Новоазовського р-ну Донецької обл. (Допоміжна до Основної гробниці катакомба 2, к. Двоторба Могила); 55 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Центральна гробниця, камера 5, к. Чортомлик); 56 – м. Дніпроградський Василівського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 6); 57 – с. Червоний Поділ Каховського р-ну Херсонської обл. (п. 1, к. 2, гр. 1); 58 – с. Бубнова Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 10); 59 – с. Нагорне Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 4, к. 5); 60 – с. Гладківщина Золотоніського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 2); 61 – с. Мельники Чигиринського р-ну Полтавської обл. (Бокова гробниця, к. 33 – Сквірська Могила, могильник Мотроніньського городища); 62 – с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтавської обл. (п. 1, к. 3); 63 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (к. Солоха)

Казани групи С, відділ II	
С/Л/а	С/Л/б
<p>IV-III ст. до н. е.</p>	
<p>V ст. до н. е.</p>	
<p>VII-VI ст. до н. е.</p>	

Рис. 4. Хронологія казанів групи С (відділ II):

64 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. б, к. 4, могильник «Мамай-Гора»); 65 – с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Північна гробниця 1, к. Гайманова Могила); 66 – с. Понівка Великобузьського р-ну Запорізької обл. (к. з, п. 19, гр. «Рогачицьке поле»); 67 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 4, розкопки 1964 р.); 68 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Північна гробниця, к. Чортомлик); 69 – с. Чаплі Самарського, зараз Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (к. 4); 70 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 16, розкопки 1986 р.); 71 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 20, розкопки 1987 р.); 72 – с. Кут'єваха Богодухівського р-ну Харківської обл. (п. 1, к. 8); 73 – м. Керч, АР Крим (к. Патіноутті); 74 – с. Тернове Острозького та с. Колбіне Реп'євського р-нів Воронежської обл., РФ (п. 1, к. 14, могильник «Тернове-1 – Колбіне-1»); 75 – м. Воронеж, РФ (п. 1, к. 3, могильник «Часті кургани», розкопки В. О. Городіова 1927 р.); 76 – ст. Єлизаветівська Азовської обл., РФ (к. 8, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 77 – м. Воронеж, РФ (п. 1, к. 11, могильник «Часті кургани», розкопки 1954 р.); 78 – с. Ахсютинці Сумської обл. (впукле п., к. 2, розкопки С. А. Мазаракі); 79 – ст. Келермеська Пагіньського р-ну Аდიгейської автономної обл., РФ (к. 2/Ш); 80 – ст. Келермеська Пагіньського р-ну Аდიгейської автономної обл., РФ (к. 4/Ш); 81 – с. Гладківщина Золотонського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 3); 82 – ст. Келермеська Пагіньського р-ну Аდიгейської автономної обл., РФ (к. 2/Ш)

з восьми виділених типів скіфських казанів у ранньоскіфський час набувають поширення п'ять, з яких чотири відомі в Келермесі. Головною морфологічною ознакою, яка поєднує та характеризує їх є однакова форма корпусу. У всіх випадках вони мають круглий у плані корпус (відділ II), казанів з овальним у плані корпусом (відділ I) немає. У восьми випадках вироби мають відкритий напівсферичний у перетині корпус (b), що становить 80 % казанів етапу, і тільки в двох — закритий напівсферичний (a), що відповідно становить 20 %. Тобто відкритість корпусу також слід розглядати як характерну морфологічну ознаку казанів архаїчного часу.

Серія казанів середньоскіфського періоду також розподіляється на п'ять типів. Шість екземплярів репрезентують тип А/II/a (37,5 % казанів етапу); два — тип А/II/b (12,5 %); один — тип В/II/a (6,25 %); чотири — тип С/І/b (25,0 %); три — тип С/II/b (18,75 %). Як бачимо, типологічні складові груп казанів двох послідовних періодів скіфської культури дещо різняться. Зокрема в групі А, на відміну від попереднього етапу, в пам'ятках якого були наявні виключно казани типу А/II/b, отримують розповсюдження і казани типу А/II/a. Причому саме останні кількісно домінують. Ще одна відмінність полягає в тому, що казани типів В/II/b та С/II/a, поодинокі екземпляри яких є в поховальних пам'ятках VII—VI ст. до н. е., в пам'ятках V ст. до н. е. поки що невідомі. Поширення таких казанів як у ранньоскіфський, так і пізньоскіфський час, свідчить про те, що в майбутньому їх виявлення в середньоскіфських комплексах дуже вірогідне. На середньоскіфському етапі поряд із казанами з круглим у плані корпусом (відділ II) абсолютно домінуючими в попередній час, з'являються казани з принципово новим його оформленням. Йдеться про нечисленні казани типу С/І/b з овальним у плані корпусом (відділ I), їх питома вага серед казанів періоду становить 25 %. Не менш виразно в середньоскіфський період проявляється і друга загальна для казанів усіх груп тенденція — зміна форми корпусу. У дев'яти випадках казани мають відкритий напівсферичний у перетині корпус (b), що становить 56,25 % типологічно визначених казанів етапу. Відповідно казанів із закритим напівсферичним корпусом (a) налічується сім або 43,75 %. За цією ознакою казани середньоскіфського часу суттєво відрізняються від ранньоскіфських, серед яких, як вже підкреслювалося, майже цілковито домінували форми з відкритим корпусом.

Серія казанів пізньоскіфського періоду характеризується найбільшою морфологічною різноманітністю. На відміну від ранньоскіфського та середньоскіфського у пізньоскіфський час із восьми виділених нами типів казанів поширено сім. Три казани репрезентують тип А/II/a (4,5 % казанів етапу); вісім — тип В/II/a (11,9 %); три — тип В/II/b (4,5 %); 30 — С/І/a (44,8 %); чотири — С/І/b (6,0 %); сім — тип С/II/a (10,4 %); 12 — С/II/b (17,9 %). Серед типів пізньоскіфських казанів немає тільки казанів типу А/II/b. У пізньоскіфський період спостерігається подальший розвиток загальних тенденцій морфологічної динаміки казанів. Це, по-перше, проявилось у подальшому зменшенні кількості виробів із круглим у плані корпусом (відділ II) та у відповідному збільшенні екземплярів із овальним у плані корпусом (відділ I). Відсоткове співвідношення цих двох відділів на цьому етапі становить 49,2 та 50,8 %. По-друге, відбувається подальше витискання казанів з відкритим напівсферичним у перетині корпусом (b) казанами з закритим напівсферичним у перетині корпусом (a), що проявляється у відсотковому співвідношенні між ними, яке відповідно становить 28,4 та 71,6 %.

Аналіз казанів ранньоскіфського періоду, насамперед з Келермеських курганів, показав, що саме в цей час формуються всі три варіанти розміщення ручок на корпусі. Останнє є головною ознакою трьох типологічних груп — А, В та С, тобто виділяються казани з горизонтальними; горизонтальними та вертикальними; вертикальними ручками. Показовим є й те, що саме такі ж, як і келермеські типи казанів отримали розповсюдження в ранньоскіфських пам'ятках інших територій, насамперед лісостепової зони Північного Причорномор'я. Дані щодо казанів середнього та пізнього періодів скіфської

культури дозволяють простежити подальший розвиток сформованих в архаїчній час груп та типів, які їх складають, та визначити хронологічні межі їх виготовлення та використання населенням Скіфії.

Типолого-хронологічна характеристика казанів групи А дозволяє констатувати, що два її типи займають різне часове положення.

Тип А/II/b сформувався найраніше. Нижні хронологічні межі ранньоскіфських комплексів, в яких є казани цього типу, визначаються серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е. Питома вага таких казанів серед казанів другої половини VII—VI ст. до н. е. (рис. 1: 12–15) становить 33,4 %, серед казанів V ст. до н. е. (рис. 1: 10, 11) — 12,5 %. Казани типу А/II/b, які можливо було б з вірогідністю віднести до пізньоскіфських, нам невідомі.

Виготовлення та використання населенням Скіфії казанів типу А/II/a розпочалося значно пізніше — тільки з V ст. до н. е. Саме в середньоскіфський час вони набувають найбільшого розповсюдження, кількісно переважаючи казани інших типів. Їх відсоток становить 37,5 % (рис. 1: 49). Але вже у пізньоскіфський час їх питома вага зменшується до 4,5 % (рис. 1: 1–3). Тобто для пізньоскіфського періоду казани з горизонтальними ручками слід вважати архаїчними. Ймовірно, вони вже не виготовлялися майстрами-ливарниками або виготовлялися дуже рідко. Підтверджує цю думку те, що всі пізньоскіфські комплекси, в яких є казани типу А/II/a — Південна гробниця к. Бердянський (рис. 1: 1), к. 1 з аулу Уляп (рис. 1: 2), Бічна гробниця к. Солоха (рис. 1: 3) — датуються початком IV ст. до н. е., тобто вони хронологічно наближені до V ст. до н. е., де домінували саме казани групи А. Питома вага казанів групи А порівняно з казанами інших груп середньоскіфського періоду дорівнює 50 %. Не пізніше першої чверті IV ст. до н. е. датується і к. 45 гр. D поблизу м. Дубосари в Молдові, з якого походить казан групи А (більш детальне типологічне визначення якого ускладнене). Загалом, з огляду на наявну джерельну базу можна констатувати, що в групі А найбільш тривалий час — з середини-третьої чверті VII ст. до н. е. по межу V та IV ст. до н. е. — побували казани типу А/II/b. Хронологічні межі виготовлення та використання казанів типу А/II/a значно вузьчі і обмежуються V — першою чвертю IV ст. до н. е.

Порівняння хронологічних визначень пам'яток, з яких походять казани групи В, показує, що вони побувають у скіфському середовищі протягом тривалого часу. Нагадаємо, що в ранньоскіфських (рис. 2: 27, 28) та середньоскіфських (рис. 2: 26¹) пам'ятках казани групи репрезентовані поодинокими екземплярами, хоча їх питома вага здається досить значною, особливо серед посудин ранньоскіфського часу (22,2 %). Останнє пов'язано з загальною нечисленністю казанів цього періоду скіфської культури. Кількість казанів групи В зростає на пізньоскіфському етапі. Їх налічується 11 (рис. 2: 16–25²), що становить 16,4 %. Хронологічні межі побутування різних типів неоднакові. Спочатку отримали розповсюдження казани типу В/II/b, які з огляду на наявність такого казана в Келермесському к. 3/III (рис. 2: 28) з'явилися ще в середині — другій половині VII ст. до н. е. Вони використовувалися населенням Скіфії до першої половини IV ст. до н. е. та не відомі в більш пізніх комплексах. Не виключено, що поява бокових горизонтальних та вертикальних ручок може тлумачитись як спроба поєднання під час їх виготовлення двох традицій — архаїчної та новаційної. Перша — враховувала сталу традицію вертикального розташування ручок на краю вінець, що притаманне ще виробам пізнього бронзового віку та передскіфського часу

¹ До цього ж періоду належить казан з п. 1 к. 9 могильника «Часті кургани», 1910–1915 рр. розкопок. Не поданий на рисунку через брак необхідної інформації у публікації.

² До цього ж періоду належить казан з п. 9 к. 1 біля с. Кам'янка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., типологічна атрибуція якого ускладнена браком необхідної інформації.

[8, с. 163–164], друга — характерна вже для скіфського часу. У цьому контексті звертає на себе увагу теза Е. І. Діаманта про «перехідну» роль казанів із горизонтальними та вертикальними ручками [9, с. 204]. Казани типу В/II/a, ймовірно, почали виготовлятися пізніше, тому пізніше і вийшли з ужитку. Пам'ятки, в яких є вироби цього типу датуються межами першої половини VI — першої чверті III ст. до н. е.

Найбільш значною серією представлені казани групи С. Із вибірки в 93 екземпляри, яка залучена до типолого-хронологічного аналізу, до неї належать 64, що становить 69,6 %. У різні періоди скіфської культури відсоток цієї групи був різним, і максимальне розповсюдження вона отримала тільки в пізньоскіфський час. Якщо серед ранньоскіфських та середньоскіфських казанів їх питома вага відповідно становила 44,4 % та 43,75 %, то серед пізньоскіфських вона досягла 79,1 %.

Вихідним типом, з якого розпочалось виготовлення скіфськими майстрами казанів із вертикальними ручками, є тип С/II/b. Три такі казани (33,3 %) відомі в ранньоскіфських пам'ятках (рис. 4: 79, 80, 81). Найдавнішим із них є казан із Келермеського к. 4/III середини — другої половини VII ст. до н. е. (рис. 4: 80). Відносно великі серії цього типу є у складі металевих посудів середньоскіфського та пізньоскіфського періодів (рис. 4: 70–78¹), відповідно складаючи 18,75 % та 17,9 %. З огляду на датування найпізніших поховальних та культових пам'яток скіфської культури з такими казанами, слід констатувати їх використання до початку III ст. до н. е.

У ранньоскіфський період відомий ще один казан групи С, а саме казан типу С/II/a (рис. 4: 82). Здавалося б, його знахідка в Келермеському к. 2/III разом з казаном типу С/II/b (рис. 4: 79) дозволяє припустити, що обидва типи виникають на самому початку формування казанів як окремої категорії скіфської матеріальної культури. Звертають на себе увагу дві обставини. По-перше, крім екземпляра з к. 2/III такі казани не відомі не тільки в скіфських старожитностях другої половини VII—VI, а і V ст. до н. е. Вони з'являються у вигляді більш-менш виразної серії тільки в пізньоскіфський час (10,4 %; рис. 4: 64–69²). По-друге, комплекс пограбованого селянами к. 2/III не зберігся, і віднесення до нього казанів, про які йшлося вище, базується тільки на повідомленні Д. Г. Шульца. Самі ж селяни стверджували, що посудини походять з іншого кургану [10, с. 34]. Отже, стосовно хронологічних меж існування казанів типу С/II/a цілком припустимі два варіанти визначення їх нижньої межі. Перший — середина — перша половина VII ст. до н. е., другий — початок IV ст. до н. е., що видається нам більш ймовірним. Стосовно верхньої дати, то з огляду на хронологічні визначення найпізніших комплексів з такими казанами, вона визначається першою чвертю III ст. до н. е.

Початок виготовлення скіфськими майстрами-ливарниками казанів із принципово новою, овальною в плані, формою корпусу (відділ I) достеменно пов'язаний з серединою V ст. до н. е., бо саме так датується найдавніший комплекс із казаном типу С/I/b з к. 2 біля с. Гладківщина (рис. 3: 60). Такі вироби у другій половині V ст. до н. е. набувають значного поширення, а в IV — на початку III ст. до н. е. поступаються казанам групи С. Так, питома вага типу С/I/b серед усіх казанів середньоскіфського (рис. 3: 60–63) та пізньоскіфського (рис. 3: 57–59³) періодів відповідно становить 25,0 % та 6,0 %.

¹ До цієї групи виробів належать казани з Центральної Гробниці к. Товста Могила біля с. Богданівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.; з п. 1, к. 13 біля с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.; з к. 14 біля с. Черемушне Валківського р-ну Харківської обл.; з святилища «кургану 7» біля с. Кременівка Володарського р-ну Донецької обл.

² До цієї групи належать казани з п. 5, к. 8 біля с. Вовчанське Якимівського р-ну Запорізької обл.; п. 1, к. 4 хут. Городище (кол. с. Дурівка) Краснинського р-ну Білгородської обл. РФ

³ До цієї групи виробів належить казан з к. 6 Орловського могильника Дніпропетровської обл.

Найпізнішими й одночасно найбільш поширеними казанами групи С є посудини типу С/І/а. Нам невідомо жодного екземпляра цього типу у комплексах, які можливо було б датувати другою половиною VII—V ст. до н. е. Зате вони становлять майже половину (44,8 %) всіх пізньоскіфських екземплярів IV — початку III ст. до н. е. (рис. 3: 29–56¹).

Картографування казанів виділених типів (рис. 5–8) та їх хронологічна сепарація дозволяють визначити етапи розповсюдження казанів на теренах Східної Європи.

Досить сталою є думка, що металеві казани, як і багато інших категорій скіфського матеріального комплексу, з'явилися в ранньоскіфському осередку Північного Кавказу та Прикубання в результаті поєднання сформованих у передньоазійських походах культурних уподобань та місцевих, ймовірно за все меотських бронзоліварних традицій, на чому неодноразово наголошувалося в літературі [3, с. 68–69; 10, с. 152; 11, с. 119–124]. А. П. Манцевич вважає, що в казанах з Келермеських курганів слід бачити вихідні форми для класичних казанів V—IV ст. до н. е. [2, с. 149–150]. На думку дослідників, чотири келермеські орнаментовані казани являють собою своєрідну та єдину в технологічному відношенні групу, яка за низкою параметрів нагадує більш пізні північнопричорноморські взірці солохінсько-чортомлицького типу [3, с. 68–69; 10, с. 152]. Йдеться про багато орнаментовані казани з курганів молодшої групи — 2/Ш, 3/Ш та 4/Ш (рис. 2: 28; рис. 4: 79, 80, 82), які за запропонованою нами типологією репрезентують типи В/II/б, С/II/б та С/II/а. Поза увагою дослідників, зазвичай, залишається скромний за оформленням казан типу А/II/б (рис. 1: 10) з кургану старшої групи 1/В, який, ймовірно, можна вважати чи не найдавнішим екземпляром у цій категорії скіфської матеріальної культури. Сучасна джерельна база дозволяє конкретизувати цю тезу, підтвердження якої наочно демонструє тільки те, що з п'яти типів ранньоскіфських казанів чотири є в Келермесі. Скіфське походження Келермеських курганів, тобто те, що вони були залишені етнічними скіфами часів передньоазійських походів і повернення з них, визнається більшістю дослідників [10, с. 152; 12, с. 50; 13, с. 116–117; 14, с. 69, 71; 15, с. 88; 16, с. 17–19; 17, с. 35; 18, с. 58; 19, с. 221–223; 20, с. 312; 21, с. 39; 22, с. 7; 23, с. 94 та ін.]. Більше того, ми вважаємо, що концентрація казанів у ранньоскіфських курганах Келермесу, підтверджує сталу думку щодо їх приналежності до аристократичної верхівки тогочасного центру (політичного об'єднання) Скіфії [17, с. 35; 18, с. 58, 100; 24, с. 47; 25, с. 91].

У скіфознавстві останнього десятиріччя остаточно сформувалася й інша точка зору на ранню історію скіфів, згідно з якою ще одним центром, де вони закріпилися вже на початку VII ст. до н. е., був правобережний Лісостеп. Розподіл скіфів-кочівників на дві групи, на думку С. А. Скорого, стався після їх перемоги над степовим кіммерійським населенням. Обидві групи скіфів обрали найбільш прийнятні для проживання райони. Перша — степове Прикубання та лісостепові й передгірські землі Північного Кавказу, друга — лісостепове Правобережжя. Степове Північне Причорномор'я їх не зацікавило [26, с. 74–75]. На останньому акцентує увагу й В. Ю. Мурзін, який вважає, що брак скіфських пам'яток перших десятиріч другої половини VII ст. до н. е. вказує на те, що степова частина Північного Причорномор'я, на відміну від більш пізнього часу, не відігравала суттєвої ролі в історії скіфських племен [18, с. 98]. Події початку VII ст. до н. е. визначені С. А. Скормим як перша хвиля проникнення скіфів на теренах східноєвропейського Лісостепу. У цей час скіфи не тільки підкорили пізньочорноліське населення дніпровського правобережного Лісостепу, а й поширили свій вплив ще на два лісостепові регіони — Середнє Подністров'я та Поворскля. Сюди ж з Правобережжя просунулись окремі групи кочівників [26, с. 75–76]. Нова хвиля просування скіфів-кочівників

¹ До цієї групи виробів належать казани з Центральної Гробниці к. Велика Рижанівка біля с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.

у Лісостеп (відповідно друга для Правобережжя та перша для Лівобережжя) пов'язана із завершенням передньоазійських походів. Прикубання та Північний Кавказ втрачають значення воєнно-політичного плацдарму цієї експансії, у результаті чого його скіфське населення наприкінці VII та на початку VI ст. до н. е. переміщується до інших регіонів [26, с. 75–81].

Картографування ранньоскіфських казанів демонструє, що крім Прикубання, вони відомі тільки у пам'ятках Лісостепу (рис. 5–8). Їх появу тут, ймовірно, слід пов'язувати саме з другою хвилею розселення скіфів. Тобто ми погоджуємося з існуючими в літературі схемами просторово-часового розповсюдження скіфських металевих казанів, які передбачають їх появу спочатку в Прикубанні та на Північному Кавказі,

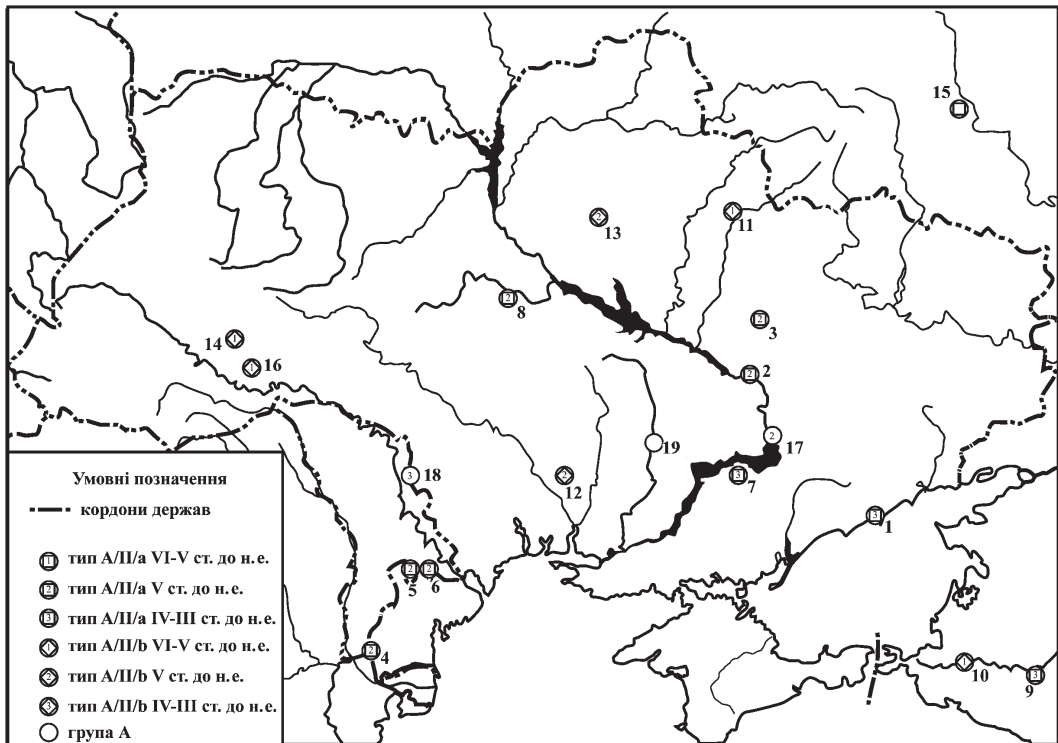

Рис. 5. Казани група А:

Казани типу А/II/а. Середньоскіфський етап: 2 – м. Дніпропетровськ (к. Близнюк-2, яма-льох); 3 – с. Минівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 1, к. 2); 4 – с. Виноградівка та Владичень Болградського р-ну Одеської обл., (п. 1, к. 3, гр. «Мрсенота Могила»); 5 – с. Микільське Нижньодністровського р-ну, РМ (яма 1, к. 14); 6 – с. Микільське Нижньодністровського р-ну, РМ (яма 1, п. 2, к. 15); 8 – с. Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 12, могильник «Стеблівський»). **Пізньюоскіфський етап:** 1 – с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. (Південна гробниця, к. Бердянський); 7 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (дромос, Бічна гробниця, к. Солоха). **Казани типу А/II/а з невизначеним датуванням:** 15 – с. Мастюгіно Острогозького р-ну Воронежської обл., РФ (випадкова знахідка)

Казани типу А/II/б. Ранньоскіфський етап: 10 – ст. Келермеська Гагінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 1/В); 11 – м. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. (Більське городище); 14 – с. Швайківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. (к.); 16 – с. Іване-Пусте Борщівського р-ну Тернопільської обл. (випадкова знахідка). **Середньоскіфський етап:** 12 – с. Кам'яна Балка Первомайського р-ну Миколаївської обл. (п. 2, к. 6); 13 – с. Крячківка Пирятинського р-ну Полтавської обл. (к.)

Казани групи А з невизначеною типологічною належністю: Середньоскіфський етап: 17 – с. Новогригорівка Олександрівського пов. Катеринославської губ., зараз Запорізька обл. (к. 5); Пізньюоскіфський етап: 18 – м. Дубосари Дубосарського р-ну, РМ (п. 1, к. 45, гр. D)

Казани групи А з невизначеною типологічною належністю та датуванням: 19 – м. Кривий Ріг Дніпропетровської області (випадкова знахідка)

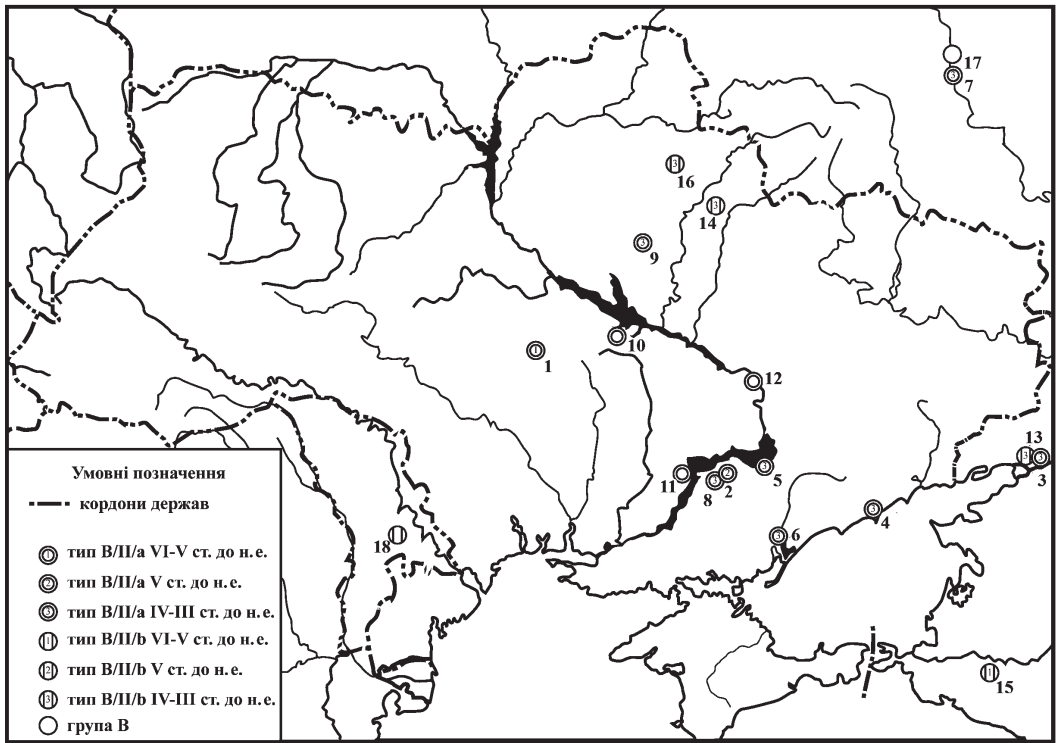

Рис. 6. Казани групи В:

Казани типу В/II/a. Ранньоскіфський етап: 1 – с. Мартоноша Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл., кол. Єлісаветградський пов. Херсонської губ. (к. Мартоношський). **Середньоскіфський етап:** 2 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 1, к. 13). **Пізньюоскіфський етап:** 3 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 1, к. 9, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 4 – с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл. (Південна гробниця, к. Бердянський); 5 – с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Північна гробниця 1, к. Гайманова Могила); 6 – с. Долинське Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 3); 7 – с. Мастюгіно Острогозького р-ну Воронежської обл., РФ (к. 4); 8 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (дромос, Бічна гробниця, к. Солоха); 9 – с. Тишки Лубенського р-ну Полтавської обл. (к.). **Казани типу В/II/a з невизначеним датуванням:** 10 – с. Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл., кол. с. Андрусівка Олександрійського пов. Херсонської губ. (випадкова знахідка); 11 – с. Осокорівка Нововоронцовський р-ну Херсонської обл. (випадкова знахідка); 12 – м. Дніпропетровськ (випадкова знахідка).

Казани типу В/II/b. Ранньоскіфський етап: 15 – ст. Келермеска Гагінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 3/Ш). **Пізньюоскіфський етап:** 14 – м. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. (к., могильник в уроч. Перещепине біля Більського городища); 13 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (к. 10, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 16 – с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл. (к. 1). **Казани групи В з невизначеною типологічною належністю:** **Пізньюоскіфський етап:** 17 – м. Воронеж, РФ (п. 1, к. 9, могильник «Часті кургани», розкопки 1910–1915 рр.). **Казани групи В з невизначеною типологічною належністю:** 18 – Якобени-Дигидени (РМ)

а потім більш пізні розповсюдження на теренах Північного Причорномор'я. Насамперед йдеться про розвідки М. А. Боковенка [4, с. 262; 5, с. 169–171] та Т. М. Кузнецової [6, с. 178–179, табл. 1/1–2] в означеній царині. Уточнення потребує тільки визначення часу початку використання скіфами східноєвропейського Лісостепу цієї категорії посуду. За останні 50 років уявлення про це змінювалося декілька разів, що прямо пов'язано з динамікою джерельної бази та уточненням хронології комплексів, у яких є казани. В. Г. Петренко відносила появу казанів на Правобережжі до IV ст. до н. е. [27, с. 25]; М. А. Боковенко та Т. М. Кузнецова — до V–IV ст. до н. е. [4, с. 262; 5, с. 169–171; 6, с. 178–179, табл. 1/1–2]. С. А. Скорий вважає, що у скіфському осередку дніпровського Правобережжя казани з'являються в першій половині VI–V ст. до н. е. [26, с. 82; 28, с. 87; 29, с. 57–58]. На наш погляд, необхідно віднести

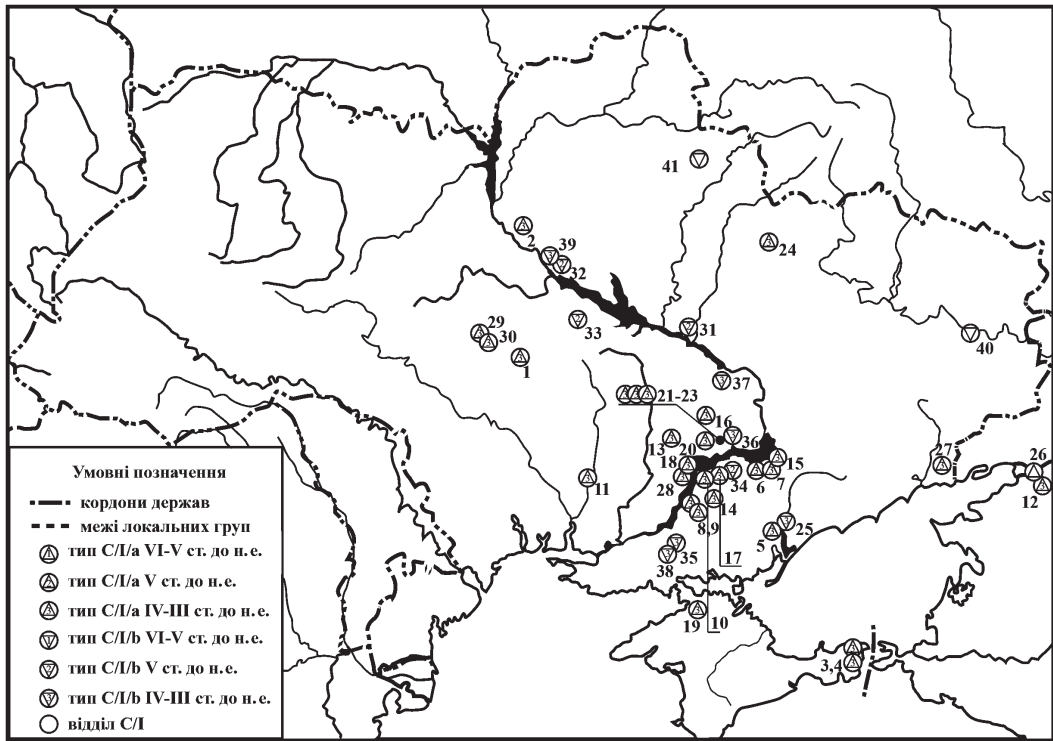

Рис. 7. Казани групи С (відділ І):

Казани типу С/І/а. Пізньоскіфський етап: 1 – с. Капітанівка Чигиринського пов. Київської губ., зараз Новомиргородський р-н Кіровоградської обл. (к. 487); 2 – с. Іванків Бориспільського р-ну Київської обл., (п. 1, к. 6); 3, 4 – м. Керчь, АР Крим (к. Куль-Оба); 5 – с. Вовчанське Якимівського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 8); 6 – м. Дніпрорудний Василівського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 6); 7 – с. Іллінка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 2, к. 4); 8 – с. Мала Лепетиха Великолепетиського р-ну Херсонської обл. (п. 4, к. 10); 9 – с. Мала Лепетиха Великолепетиського р-ну Херсонської обл. (п. 5, к. 10); 10 – с. Первомаївка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (п. 8, к. 4, гр. 2); 11 – с. Піски Баштанського р-ну Миколаївської обл. (п. 1, к. 9, гр. «Три Могили»); 12 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (п. 2, к. 9, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 13 – м. Апостолове Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., кол. с. Михайлове-Апостолове Херсонського пов. Херсонської губ. (к. Розкопана Могила); 14 – с. Верхній Рогачик Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. (п. 2, к. IX, гр. «Рогачицьке поле»); 15 – с. Скельки Василівського р-ну Запорізької обл. (п. 4, к. 4); 16 – с. Гірницьке Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Гробниця 2, к. Соболева Могила); 17 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (дромос, Бічна гробниця, к. Солоха); 18 – м. Орджонікідзе Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 2, к. 4, гр. «Страшна Могила»); 19 – с. Новоолександрівка Богачівка, АР Крим (п. 3, к. 5); 20 – с. Богданівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Бокова гробниця, к. Товста Могила); 21–23 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Центральна гробниця, камера 5, к. Чортмлик); 24 – с. Старий Мерчик Валківського р-ну Харківської обл. (п. 1, к. 3); 25 – м. Мелітополь Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (Гробниця 1, к. Мелітопольський); 26 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (к. 11, гр. «П'ять Братів», могильник «Єлизаветівський»); 27 – сел. Приморське Новоазовського р-ну Донецької обл. (допоміжна до Основної гробниці катакомба 2, к. Двогорба Могила); 28 – с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. (п. 1, к. 15); 29, 30 – с. Рижанівка Звенигородського р-ну Черкаської обл. (Центральна гробниця, к. Великий Рижанівський)

Казани типу С/І/б. Середньоскіфський етап: 31 – с. Орлик Кобеляцького р-ну Полтавської обл. (п. 1, к. 3); 32 – с. Гладківщина Золотоніського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 2); 33 – с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Бокова гробниця, к. 33 – Скіфська Могила, могильник Матронинського городища); 34 – с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (к. Солоха). **Пізньоскіфський етап:** 35 – с. Любимівка Каховського р-ну Херсонської обл. (п. 3, к. 38, гр. 2); 36 – с. Нагорне Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (п. 4, к. 5); 37 – Дніпропетровська обл. (к. 6, могильник «Орловський»); 38 – с. Червоний Подол Каховського р-ну Херсонської обл. (п. 1, к. 2, гр. 1); 39 – с. Бубнова Слобідка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 10)

Казани типу С/І/б з невизначеним датуванням: 40 – с. Оріхов на Сіверському Дінці, суч. Луганська обл. (випадкова знахідка в к.); 41 – с. Ольшанка Сумського р-ну Сумської обл. (випадкова знахідка)

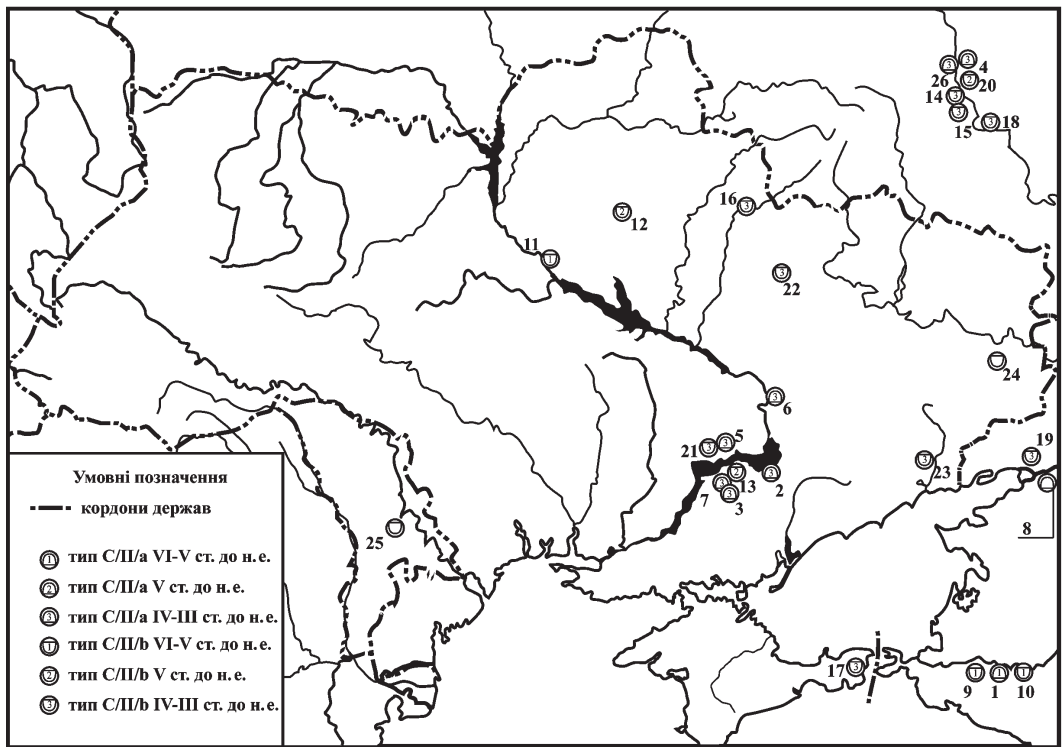

Рис. 8. Казани групи С (відділ II):

Казани типу С/II/а. Ранньоскіфський етап: 1 – ст. Келермеська Гагінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 2/Ш). **Пізньюоскіфський етап:** 2 – с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. (Північна гробниця 1, к. Гайманова Могила); 3 – с. Гюнівка Великобілозерського р-ну Запорізької обл. (п. 3, к. 19, гр. «Рогачицьке поле»); 4 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 4, розкопки 1964 р.); 5 – с. Чкалово Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Північна гробниця, к. Чортотлик); 6 – с. Чапли Самарського, зараз Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл. (к. 4); 7 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 6, к. 4, могильник «Мамай-Гора»). **Казани типу С/II/а з невизначеним датуванням:** 8 – Новочеркаський музей історії донського козацтва, РФ (випадкова знахідка). **Казани типу С/II/б. Ранньоскіфський етап:** 9 – ст. Келермеська Гагінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 2/Ш); 10 – ст. Келермеська Гагінського р-ну Адигейської автономної обл., РФ (к. 4/Ш); 11 – с. Гладківщина Золотоніського р-ну Черкаської обл. (п. 1, к. 3). **Середньоскіфський етап:** 12 – с. Акютинці Сумської обл. (впускне п., к. 2, розкопки С. А. Мазараки); 13 – с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл. (п. 1, к. 13). **Пізньюоскіфський етап:** 14 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 16, розкопки 1986 р.); 15 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 20, розкопки 1987 р.); 16 – с. Куп'єваха Богодухівського р-ну Харківської обл. (п. 1, к. 8); 17 – м. Керчь, АР Крим (к. Патініотті); 18 – с. Тернове Острозького та с. Колбіне Реп'євського р-ну Воронежської обл., РФ (п. 1, к. 14, могильник «Тернове-І-Колбіне-І»); 19 – ст. Єлизаветівська Азовського р-ну Ростовської обл., РФ (к. 8 гр. «П'ять Братів» могильник «Єлизаветівський»); 20 – м. Воронеж (п. 1, к. 3 могильник «Часті кургани», розкопки В. О. Городцова 1927 р.); 21 – с. Богданівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. (Центральна гробниця, к. Товста Могила); 22 – с. Черемушне Валківського р-ну Харківської обл. (к. 14); 23 – с. Кременівка Володарського р-ну Донецької обл. (святилище, «курган 7»). **Казани типу С/II/б з невизначеним датуванням:** 24 – м. Перевальськ Луганської області (випадкова знахідка); 25 – с. Авремени, РМ (випадкова знахідка). **Казани групи С з невизначеною типологічною належністю:** Пізньюоскіфський етап: 26 – хут. Городище біля с. Вербне, кол. с. Дурівка, Краснинського р-ну Білгородської обл., РФ (п. 1, к. 4, розкопки 1964 р.)

початок розповсюдження казанів в лісостеповій зоні Північного Причорномор'я до кінця VII — початку VI ст. до н. е., а можливо і до більш раннього часу. Цей висновок базується на датуванні казанів типу А/II/б з к. біля с. Швайківці (рис. 1: 14); з с. Іване-Пусте (рис. 1: 15); з Західного укріплення Більського городища (рис. 1: 13) (VII—VI ст. до н. е.); казану типу С/II/б з п. 1 к. 3 поблизу с. Гладківщина (рис. 4: 81) (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), казану типу В/II/а з к. Мартоноши (рис. 2: 27) (перша половина VI ст. до н. е.).

Просторово-часовий аналіз виникнення та розповсюдження металевих казанів різних типів дозволяє пов'язати ці процеси зі складною динамікою пошуку скіфськими ремісниками-казанярями оптимального втілення форми та декору цих непересічних виробів. Розповсюдження традицій виготовлення та використання металевих казанів ймовірно за все має витоки в ранньоскіфському середовищі Прикубання. Поширення цієї категорії матеріальної культури відбувається паралельно з процесом розселення скіфських племен на теренах Північного Причорномор'я після того, як Прикубання втрачає своє значення плацдарму передньоазійської експансії. У середньоскіфський час центр найбільшого розповсюдження та використання казанів переноситься у степову частину Північного Причорномор'я. Цей процес відобразився не тільки в кількісному переважанні знахідок казанів у степових поховальних комплексах, а і в морфологічно-стилістичному оздобленні металевих казанів. Саме у степовому номадичному середовищі у V ст. до н. е. виникає новий тип посудин із овальним у плані корпусом, максимально пристосований для їх транспортування під час перекочівель. У пізньоскіфський період саме такі казани домінують у середовищі скіфських та скіфоїдних племен Північного Причорномор'я. Певна еволюція спостерігається і в декоративному оздобленні морфологічних елементів казанів. Архаїчні вертикальні ручки у вигляді зооморфних фігур протягом V—III ст. до н. е. трансформуються у ручки з трьома відростками-шишечками, які на думку дослідників є ремінісценцією фігури козла [2, с. 149; 29, с. 204]. Наявність зооморфних ручок на казані з царського к. Чортомлик IV ст. до н. е. А. П. Манцевич вважає архаїчним пережитком [2, с. 149]. Цей казан поєднав у собі елементи ранньоскіфського декору (декорування ручок і корпусу посудини) та морфологічні характеристики посудин пізньоскіфського періоду (овальний у плані закритий корпус). Така конфігурація може тлумачитись як навмисне використання архаїчних елементів майстрами-ливарниками для підкреслення старовинності роду, який замовив цей казан. Слід зазначити, що у пізньоскіфський час орнаментация корпусу та ручок казана значно спрощується, а у деяких випадках і зовсім зникає. Можливо, це пов'язано з сакралізацією самої посудини, яка крім свого утилітарного призначення, все більше набуває ролі символу, що не потребує дорогого та працемісткого процесу відливки складних елементів декорування, бо кількість казанів у пізньоскіфський час зростає у рази, тобто їх виробництво стає масовим. Як зазначалося вище, складний декор у V—III ст. до н. е. притаманний лише поодиноким посудинам із курганів найвищих страт скіфського суспільства (Розкопана Могила, Чортомлик). Часово-просторовий аналіз стилістичних ознак скіфських казанів не дає підстав для зіставлення отриманих нами варіантів з будь-якими етнічними угрупованнями скіфів. Скоріш за все, декоративні елементи є соціальним показником, бо від їх наявності та складності залежала вартість казана. Винятком може вважатися лише наявність вусиків на корпусі, які переважно є на казанах зі східної контактної зони, де у культурі місцевих скіфських племен виразно відчутний вплив сарматської культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боковенко Н. А. Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в азиатских степях // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа: сб. науч. тр. — Новосибирск, 1981.
2. Манцевич А. П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа (котел из кургана Солоха) // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961.
3. Минасян Р. С. Литье бронзовых котлов у народов степей Евразии // АСГЭ. — 1984. — Вып. 27.
4. Боковенко Н. А. Этюд о бронзовых котлах Северного Причерноморья // Клейн Л. С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991.
5. Боковенко Н. А. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) // Древние памятники Кубани (материалы семинара). — Краснодар, 1990.

6. Кузнецова Т. М. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы) // Проблемы современной археологии: сб. науч. тр., посвященный памяти В. А. Башилова. — М., 2008.
7. Ромашко О. В. Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів) // Археологія. — 2013. — Вип. 3.
8. Тереножкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976.
9. Диамант Э. И. Литой бронзовый котел из Мартоношского кургана // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1962. — Вип. 4.
10. Галанина Л. К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. — М., 1997.
11. Иессен А. А. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки // МИА по археологии Северного Кавказа. — 1951. — Вип. 23.
12. Галанина Л. К., Алексеев А. Ю. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время по данным келермесских комплексов // АСГЭ. — 1990. — № 30.
13. Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей: историко-археологический очерк. — Новосибирск, 1977.
14. Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
15. Махортых С. В. К этнокультурной характеристике Больших Кубанских курганов // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989.
16. Махортых С. В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991.
17. Мурзин В. Ю. Скифы на Северном Кавказе // Археологія. — 1978. — Вип. 27.
18. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
19. Петренко В. Г. Скифы на Северном Кавказе // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989.
20. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературы и археологии. — Л., 1925.
21. Скорый С. А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія. — 1987. — Вип. 60.
22. Смирнов К. Ф. Основные пути развития меото-сарматской культуры Среднего Прикубанья // КСИИМК. — 1952. — Вип. 46.
23. Черников С. С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». — М., 1965.
24. Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
25. Раевский Д. С. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип // ВДИ. — 1995. — № 4.
26. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
27. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — Вип. Д1–4. — 1967.
28. Скорый С. А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990.
29. Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.

Резюме

Ромашко О. В. Металеві казани як один із хроноіндикаторів пам'яток скіфської культури

Металеві котли відомі в пам'ятниках Північного Причорномор'я протягом досить довгого періоду: починаючи з епохи фінальної бронзи — аж до пізнього середньовіччя. Вони пов'язуються дослідниками з різними, в хронологічному і етно-культурному сенсі, групами населення. У цій статті подається спроба описати використання металевих котлів для визначення або перевірки «широких» дат функціонування пам'ятника. Так,

котли типу А/ІІ/а набувають поширення в V — першій чверті IV ст. до н. е.; типу А/ІІ/б — VII—V ст. до н. е. Перші екземпляри групи В відомі ще в Келермеських пам'ятках (VII—VI ст. до н. е.), проте найбільшого поширення вони набувають в IV—III ст. до н. е. Котли групи С представлені двома відділами: з круглим в плані корпусом (типи С/ІІ/а і С/ІІ/б проіснували з VII по III ст. до н. е.) і еліпсовидним корпусом (тип С/І/б — виникає в кінці V ст. до н. е. і тип С/І/а — IV—III ст. до н. е.).

Ключові слова: Південь Східної Європи, скифська культура, металеві казани, хронологія.

Резюме

Ромашко А. В. *Металлические котлы как один из хроноиндикаторов памятников скифской культуры*

Металлические котлы известны в памятниках Северного Причерноморья на протяжении довольно долгого периода: начиная с эпохи финальной бронзы — вплоть до позднего средневековья. Они связывается исследователями с разными, в хронологическом и этно-культурном смысле, группами населения. В данной статье представлено попытку использования металлических котлов для определения или проверки «широких» дат функционирования памятника. Так, котлы типа А/ІІ/а получают распространение в V — первой четверти IV ст. до н. э.; типа А/ІІ/б — VII—V ст. до н. э. Первые экземпляры группы В известны еще в Келермесских памятниках (VII—VI ст. до н. э.), однако наибольшее распространение они получают в IV—III вв. до н. э. Котлы группы С представлены двумя отделами: с круглым в плане корпусом (типы С/ІІ/а и С/ІІ/б просуществовавшие с VII по III ст. до н. э.) и эллипсоидным корпусом (тип С/І/б — возникающий в конце V ст. до н. э., и тип С/І/а — IV—III вв. до н. э.).

Ключевые слова: Юг Восточной Европы, Скифская культура, металлические котлы, хронология.

Summary

O. Romashko. *Metal Boilers are One of the Chrono-indicators of the Monuments of the Scythian Culture*

Metal cauldrons had founded in the monuments of the Black Sea Region during a long period: since the final bronze age — to late middle age. Researchers associated it with the different groups of nomadic population. In this article we try to use metal cauldrons as determinant of the “wide” frames of monuments. So, the cauldrons of type А/ІІ/а get distribution in V — first fourth of IV BC; type of А/ІІ/б — VII—V BC. The most ancient cauldrons of group В founded in the Celermess barrows (VII—VI BC), but they become the most popular in IV—III BC. Coldrons of type С presented by two parts: with a round corps in a plan (the type С/ІІ/а and С/ІІ/б used since VII to III BC) and with a ellipse corps in a plan (type С/І/б — started to use in V BC and type С/І/а — IV—III BC).

Key words: South Eastern Europe, the Scythian culture, metal cauldrons, chronology.

